

Ks. Adam TONDERA*

**POLEMIKA EUZEBIUSZA Z CEZAREI
Z SOSSIANUSEM HIEROKLESEM NA TEMAT
PORÓWNANIA APOLONIUSZA Z TIANY I CHRYSTUSA
JAKO REPREZENTANTÓW KULTURY
POGAŃSKIEJ I CHRZEŚCIJAŃSKIEJ**

1. Geneza polemiki. Na okoliczności powstania i na problematykę apologetycznego traktatu Euzebiusza z Cezarei, który zwykle tytułowany jest w skrócie: *Przeciwko Hieroklesowi (Contra Hieroclem)*, wskazuje pełny tytuł tekstu oryginalnego w manuskryptach: *Przeciwko dziełu Filostrata na cześć Apoloniusza z Tiany z powodu porównania między nim a Chrystusem przeprowadzonego przez Hieroklesa* (Πρὸς τὰ ὑπὸ Φιλοστράτου εἰς Ἀπολλώνιον τὸν Τυανέα διὰ τὴν Ἱεροκλεῖ παραληφθεῖσαν αὐτοῦ τε καὶ Χριστοῦ σύγκρισιν). Jest to więc polemiczna odpowiedź przyszłego biskupa Cezarei i wielkiego historyka Kościoła na antychrześcijańskie pismo Sossianusa Hieroklesa, opublikowane w 303 r., w którym ten wysoki urzędnik cesarza Dioklecjana i prześladowca chrześcijan dokonał przeciwstawienia Apoloniusza Chrystusowi. Niezachowany do naszych czasów traktat Hieroklesa pod tytułem *Przyjaciel prawdy* (Φιλαλήθης λόγος) stanowił próbę propagandowego wsparcia i zarazem uzasadnienia srogich praktyk prześladowczych, których dopuszczał się sam autor najpierw jako namiestnik Bitynii, a później jako prefekt Egiptu¹.

W prezentowaniu pogańskiego konkurenta Chrystusa posłużył się on *Żywotem Apoloniusza z Tiany* (Τὰ ἐς τὸν Τυανέα Ἀπολλώνιον), który został napisany prawie sto lat wcześniej przez Flawiusza Filostrata, wybitnego przedstawiciela kulturowego prądu „drugiej sofistyki”. Tytułowy bohater dzieła Filostrata, wędrowny mędrzec i zwolennik pitagoreizmu z I w., ukazany jest tutaj jako „boski mąż” (θεῖος ἀνὴρ) – ulubieniec bogów przewyższający mądrością innych filozofów, wielki asceta i cudotwórca, strażnik moralności

* Ks. dr Adam Tondera – adiunkt w Katedrze Teologii Patrystycznej i Historii Kościoła na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Śląskiego; e-mail: atondera@poczta.onet.pl.

¹ Szerzej o polemice powstałej wokół Apoloniusza z Tiany, wraz z literaturą na ten temat zob. A. Tondera, *L'immagine del „santo” pagano nella figura di Apollonio di Tiana e la sua valutazione da parte cristiana*, SACH SN 13, Katowice 2012.

i tradycyjnej religii grecko-rzymskiej, który po licznych podróżach i bogatej działalności odchodzi z tego świata, wstępując prosto do nieba².

W czasie wielkiego prześladowania chrześcijan za rządów cesarza Dioklejana ten wizerunek „boskiego męża” i idealnego mędrca został wykorzystany właśnie przez Hieroklesa w jego propagandzie antychrześcijańskiej. Mimo, że tendencja przeciwstawiania Apoloniusza z Tiany Chrystusowi istniała już wcześniej, to jednak ten wysoki urzędnik cesarski jako pierwszy przeprowadził szczegółowe i systematyczne porównanie literackie tych dwóch postaci³. Swoim pamfletem, któremu nadał prowokujący tytuł: *Przyjaciel prawdy*⁴, zamierzał nakłonić chrześcijan do porzucenia ich wierzeń i wywołać u pozostałych mieszkańców Imperium wrogie nastawienie wobec zwolenników nowej religii. Chciał również w ten sposób publicznie usprawiedliwić surowe praktyki prześladowcze, które sam podejmował jako namiestnik Bitynii i zarazem doradca cesarski⁵.

2. Porównanie przeprowadzone przez Hieroklesa. O treści antychrześcijańskiego pisma Hieroklesa dowiadujemy się z dzieł polemizujących z nim autorów chrześcijańskich, którzy prezentują jego argumentację i cytują niektóre fragmenty *Przyjaciela prawdy*; chodzi tu o piątą księgę *Divinae institutiones* Laktancjusza i o pierwsze dwa rozdziały *Contra Hieroclem* Euzebiusza

² Najnowsze wydanie oryginalnego tekstu dzieła Filostrata: Philostratus, *The Live of Apollonius of Tyana*, t. 1-2, ed. C.P. Jones, LCL 16-17, Cambridge (Mass.) – London 2005. Polskie tłumaczenia: Flawiusz Filostratos, *Żywoł Apolloniusza z Tiany*, tłum. I. Kania, przedm. M. Dzielska, Kraków 1997; Flawiusz Filostratos, *Żywoł Apolloniosa z Tiany*, tłum., wstęp i kom. M. Szarmach, Toruń 2012². O Flawiuszu Filostracie i całej rodzinie Filostratów oprócz wstępów do podanych wyżej pozycji zob. także: R. Popowski, *Starożytny przewodnik po neapolitańskiej pinakotece*, w: Filostrat Starszy, *Obrazy*, tłum., wstęp i kom. R. Popowski, Warszawa 2004, 13-21; D. Del Corno, *Introduzione*, w: Filostrato, *Vita di Apollonio di Tiana*, a cura di D. Del Corno, Biblioteca Adelphi 82, Milano 2004⁴, 11-33; J.J. Flinterman, *Power, „Paideia” & Pythagoreanism. Greek Identity, Conceptions of the Relationship between Philosophers and Monarchs and Political Ideas in Philostratus’ „Life of Apollonius”*, Amsterdam 1995, 5-28; G. Anderson, *Philostratus. Biography and Belles Lettres in the Third Century A.D.*, London 1986.

³ Por. Tondera, *L’immagine del „santo” pagano*, s. 113-119.

⁴ Taki przekład tytułu pisma Hieroklesa Φιλαλήθης λόγος najczęściej występuje w publikacjach, ale można również spotkać tłumaczenia tego tytułu jako *Miłośnik prawdy* albo *Słowo miłujące prawdę*. Niewątpliwie tytuł ten nawiązuje do wcześniejszego antychrześcijańskiego dzieła Celsusa zatytułowanego *Prawdziwe słowo* (Ἀληθῆς λόγος).

⁵ Na temat kariery i wrogiej wobec chrześcijan działalności Hieroklesa zob. P. de Labriolle, *La Réaction païenne. Étude sur la polémique antichrétienne du Ier au VIe siècle*, Paris 1950¹¹, 302n; T.D. Barnes, *Sossianus Hierocles and the Antecedents of the „Great Persecution”*, „Harvard Studies in Classical Philology” 80 (1976) 239-252; M. Forrat, *Aspects de la polémique entre chrétiens et païens sous Dioclétien: Hiéroclès*, Lyon 1981; też, *Introduction*, w: SCh 333, Paris 1986, 11-20 i 44-55; W. Speyer, *Hierokles I (Sossianus Hierocles)*, RACH XV 103-109; T. Hägg, *Hierocles the Lover of Truth and Eusebius the Sophist*, „Symbolae Osloenses” 67 (1992) 140-143.

z Cezarei⁶. Mimo że fragmenty te nie są liczne i przytaczane są z intencją polemiczną, to jednak na ich podstawie można zorientować się co do zawartości i charakteru pisma *Przyjaciel prawdy*.

Pomimo oryginalności porównania Apoloniusza z Chrystusem, poświadczonej przez Euzebiusza⁷, Hierokles w swoim dziele kontynuował filozoficzną doktrynę wrogą chrześcijaństwu, a także uciekał się do argumentacji i oskarżeń z wcześniejszej polemiki antychrześcijańskiej⁸. Natomiast forma porównania zawartego w *Przyjacielu prawdy* nawiązywała prawdopodobnie do literacko-retorycznej tradycji zestawiania znaczących postaci historycznych⁹, a w swojej prezentacji postaci Apoloniusza Hierokles opierał się na opowieściach z romansu Filostrata. Konfrontując tianejskiego mędrca z założycielem chrześcijaństwa, dodał jednak do Filostratowego obrazu „boskiego męża” pewne nowe elementy.

Porównanie zostało przeprowadzone w trzech wymiarach. Przede wszystkim Hierokles rozpatrywał działalność taumaturgiczną obu postaci – analizując cuda Apoloniusza, pragnął wykazać, że Tianejczyk dzięki swojej niezwykłej mądrości dokonał dzieł równie wielkich, a nawet większych niż Chrystus¹⁰. Autor *Przyjaciela prawdy* podkreślał również dobroczynny charakter działania Apoloniusza oraz jego skromność, gdyż pomimo swej wielkości i bliskich relacji z bogami sam nie uważał siebie za boga¹¹. Kontrastowo w tym świetle

⁶ Wydania tekstów oryginalnych, z których korzystam: Lactantius, *Divinae institutiones*, ed. P. Monat, SCh 204, Paris 1973; Eusebius Caesariensis, *Contra Hieroclem*, ed. É. des Places, SCh 333.

⁷ Por. Eusebius Caesariensis, *Contra Hieroclem* 1, ed. É. des Places, SCh 333, 100, 21-25, tłum. własne: „Dlatego też skupimy się teraz wyłącznie na opowieściach o Apoloniuszu, gdyż Hierokles jako jedyny spośród tych, którzy kiedykolwiek wystąpili przeciwko nam na piśmie, dokonał niedawno specjalnego zestawienia i porównania (παράθεσις τε καὶ σύγκρισις) tegoż męża z naszym Zbawicielem”.

⁸ Por. Tondera, *L'immagine del „santo” pagano*, s. 112-113.

⁹ Takie zestawienia biografii wielkich osobistości historycznych jako swoisty gatunek literacki były dokonywane np. przez Neposa i Plutarcha. W antycznej teorii retoryki przeciwstawianie sobie dwóch postaci, ich dokonań, charakterów, wad i zalet było specjalnym ćwiczeniem retorycznym, które zawierało w sobie kompozycyjne elementy pochwały i nagany. W takich porównaniach retorycznych lubowały się wykształcone warstwy w okresie „drugiej sofistyki”, na który przypada również literacka twórczość Hieroklesa. Por. M. Szarmach, *Pismo Euzebiusza z Cezarei: „Contra Hieroclem”*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici”, Historia 27, Nauki Humanistyczno-Społeczne 254 (1992) 128; T. Sinko, *Literatura grecka*, t. 3, cz. 1: *Literatura grecka za Cesarstwa Rzymskiego (wiek I-III n. e.)*, Kraków 1951, 307-308; Popowski, *Starożytny przewodnik*, s. 21-32.

¹⁰ Por. Lactantius, *Divinae institutiones* V 3, 7, SCh 204, 140-142: „Voluit ostendere Apollonium vel paria vel etiam maiora fecisse”. Por. Eusebius Caesariensis, *Contra Hieroclem* 2.

¹¹ Por. Lactantius, *Divinae institutiones* V 3, 10, SCh 204, 142: „At enim ex hoc ipso fortasse insolentiam Christi voluit arguere, quod deum se constituerit, ut ille verecundior fuisse videatur, qui cum maiora faceret, ut hic putat, tamen id sibi non adrogaverit”. Zob. Eusebius Caesariensis, *Contra Hieroclem* 2, 2.

miał wypaść Chrystus, który – według Hieroklesa – prezentował się jako pełen pychy mag, przypisujący sobie boskość¹².

Drugi wymiar porównania dotyczył źródeł wiadomości o tych dwóch postaciach. Hierokles wychwalał wysokie wykształcenie, poszanowanie dla prawdy oraz szlachetne intencje Maksyma z Aigai, Damisa i Filostrata, którzy jego zdaniem kierowali się dobrem ludzkości, przekazując opowieści o czynach Apoloniusza następnym pokoleniom. Autor *Przyjaciela prawdy* traktował zatem *Żywot Apoloniusza z Tiany* jako miarodajne źródło historyczne. Natomiast Piotrowi, Pawłowi i innym uczniom Chrystusa zarzucał brak wykształcenia, kłamstwo i przewrotność¹³. W ten sposób Hierokles starał się wykazać różny stopień wiarygodności przekazów dotyczących działalności obydwu postaci, które konfrontował. Wyraził tym samym swój pogląd o różnych poziomach dorobku literackiego oraz całej kultury pogan i chrześcijan.

Opinie tych dwóch grup o Apoloniuszu i Chrystusie, jak również sposób ich wyrażania, stanowią trzeci wymiar porównania zawartego w *Przyjacielu prawdy*. Osąd zwolenników tradycyjnej religii grecko-rzymskiej na temat cudownych dokonań Tianejczyka i innych niezwykłych postaci z historii jest uznawany przez Hieroklesa jako bardziej rozważny, dokładny i pewny pod

¹² Por. Lactantius, *Divinae institutiones* V 3, 9. 19. Zob. Speyer, *Hierokles*, s. 107; M. Dzielska, *Apolloniusz z Tiany. Legenda i rzeczywistość*, Kraków 1983, 116; E. Junod, *Polémique chrétienne contre Apollonius de Tyane*, „Revue de Théologie et de Philosophie” 120 (1988) 480; E. De Palma Digeser, *The Making of a Christian Empire. Lactantius and Rome*, London 2000, 104. Już Celsus w *Prawdziwym słowie* (Origenes, *Contra Celsum* I 6) oskarżył Chrystusa i chrześcijan o praktykowanie magii; w IV w. ten zarzut musiał być stale wysuwany przez pogan, skoro pisarze chrześcijańscy tego okresu często odpierają go w swoich pismach; szerzej na ten temat zob. Forrat, *Introduction*, s. 45, nota 1.

¹³ Por. Eusebius Caesariensis, *Contra Hieroclem* 2, SCh 333, 102-104, 24-32, tłum. własne: „I to również należy wziąć pod uwagę, że dokonania Jezusa są wychwalane przez Piotra i Pawła oraz innych tym podobnych, ludzi fałszywych, niewykształconych i szarlatanów (ἄνθρωποι ψεύσται καὶ ἀπαίδευτοι καὶ γόητες). Natomiast czyny Apoloniusza przekazują Maksym z Aigai, filozof Damis, który mu towarzyszył, oraz Filostrat Ateńczyk, mężowie, którzy osiągnęli wykształcenie w najwyższym stopniu i szanowali prawdę (παίδεύσεως μὲν ἐπὶ πλείστον ἤκοντες τὸ δ' ἄληθὲς τιμῶντες); oni ze względu na dobro ludzkości nie chcieli, aby działalność szlachetnego człowieka i przyjaciela bogów uległa zapomnieniu (διὰ φιλανθρωπίαν ἀνδρὸς γενναίου καὶ θεοῦ φίλου πράξεις μὴ βουλόμενοι λαθεῖν)”. Zob. Lactantius, *Divinae institutiones* V 2, 17, SCh 204, 138: „Praecipue tamen Paulum Petrumque laceravit ceterosque discipulos tamquam fallaciae seminatores, quos eosdem tamen rudes et indoctos fuisse testatus est: nam quosdam eorum piscatorio artificio fecisse quaestum” – komentarz Laktancjusza, który dodaje, że Hierokles uzasadniał brak wykształcenia uczniów Chrystusa faktem, iż niektórzy z nich wykonywali zawód rybaka. Tego typu oskarżenia, które miały na celu zdyskredytowanie apostołów, autorów i głosicieli Ewangelii, wysuwali już wcześniej intelektualiści pogańscy; szerzej na ten temat zob. S. Benko, *Pagan Criticism of Christianity During the First Two Centuries A. D.*, ANRW II 23/2, Berlin – New York 1980, 1055-1118; M. Simon, *Cywilizacja wczesnego chrześcijaństwa I-IV w.*, tłum. E. Bąkowska, Warszawa 1992³, 115-116; G. Muscolino, w: Porfirio, *Contro i cristiani. Nella raccolta di Adolf von Harnack con tutti i nuovi frammenti in appendice*, Milano 2009, 497, nota 292.

każdym względem. Jego zdaniem uważali oni, że Apoloniusz nie był bóstwem, a jedynie „człowiekiem miłym bogom”. Manifestacyjne zaś ogłaszanie Chrystusa bogiem na podstawie kilku zaledwie opowiadań o jego cudach, i to jeszcze wątpliwej wiarygodności, było dla autora *Przyjaciela prawdy* przejawem braku odpowiedzialności i rozsądku ze strony chrześcijan¹⁴.

Również w tym przypadku można się dopatrywać bardziej generalnego ustosunkowania się namiestnika Bitynii do spuścizny filozoficznej pogan i doktryny chrześcijańskiej. Konfrontując wyważone poglądy przedstawicieli filozofii grecko-rzymskiej z nauką chrześcijan, opierającą się na Ewangelii, Hierokles prezentował ją jako bardzo naiwną, zbyt egzaltowaną, pozbawioną krytycyzmu, dogłębnych dociekań i racjonalnych przesłanek.

Rozbudowane porównanie zawarte w traktacie Hieroklesa obejmowało zatem wiele elementów, które, koncentrując się wokół Apoloniusza i Chrystusa, miały prowadzić jednocześnie do wywyższenia pierwszego, a poniżenia drugiego. Nasza analiza pozwala stwierdzić, że ten wysoki urzędnik cesarski widział w mędrca z Tiany nie tylko znakomitego cudotwórcę, ale również wybitnego reprezentanta świata grecko-rzymskiego, który uosabiał największe wartości kultury antycznej. Ten „szlachetny człowiek i przyjaciel bogów” w czasie rosnącego znaczenia chrześcijaństwa stał się, jak wydawał się sugerować autor porównania, godnym konkurentem Chrystusa i reprezentowanych przez niego wartości.

3. Odpowiedź Euzebiusza. Wobec ukazania w takim świetle tych dwóch znaczących osobistości świata pogańskiego i chrześcijańskiego nie mógł pozostać obojętny znakomity historyk Kościoła, Euzebiusz z Cezarei. W swoim traktacie apologetycznym, powstałym prawdopodobnie ok. roku 312, Euzebiusz postanowił przeanalizować *Żywot Apoloniusza z Tiany*, aby poddać systematycznej krytyce wizerunek „boskiego męża”, który został nakreślony przez Filostrata, a następnie wykorzystany przez Hieroklesa w polemice antychrześcijańskiej¹⁵.

¹⁴ Por. Eusebius Caesariensis, *Contra Hieroclem* 2, SCh 333, 102, 18-23, tłum. własne: „Dlaczego zatem to przypomniałem? Uczyniłem to z tego powodu, aby można było porównać nasz osąd, dokładny i pewny w każdym punkcie (τὴν ἡμετέραν ἀκριβῆ καὶ βεβαίαν ἐφ' ἑκάστῳ κρίσιν), z lekkomyślnością chrześcijan (τὴν τῶν Χριστιανῶν κουφότητα). Bo przecież my sprawcę tak wielkich czynów uważamy nie za boga, ale za człowieka miłego bogom (θεοῖς κεχαρισμένον ἄνθρωπον), tamci zaś na podstawie niewielu jakiś opowiadań o cudach publicznie ogłaszają Jezusa bogiem”. Zob. Lactantius, *Divinae institutiones* V 3, 16, SCh 204, 144: „Non, inquit, hoc dico, idcirco Apollonium non haberi deum, quia noluerit, sed ut appareat nos sapientiores esse, qui mirabilibus factis non statim fidei divinitatis adiunximus, quam vos, qui ob exigua portenta deum credidistis”.

¹⁵ Szerzej na temat traktatu Euzebiusza zob. Szarmach, *Pismo Euzebiusza z Cezarei*, s. 127-134; Forrat, *Introduction*, s. 9-80; A. Traverso, *Introduzione*, w: Eusebio di Cesarea, *Contro Ierocle*, Collana di testi patristici 137, Roma 1997, 5-32; D.S. Wallace-Hadrill, *Eusebius of Caesarea*, London 1960, 18, 57, 145-146 i 152-153; T.D. Barnes, *Constantine and Eusebius*, Cambridge (Mass.) – London 1996, 164-167; S. Campanini, *Un cristiano e l'irrazionale: il „Contra Hieroclem” di Eusebio di Cesarea*, „Giornale Ferrarese di Retorica e Filologia” 1 (1991) 17-25; A. Kofsky, *Eusebius of*

Euzebiusz prezentuje się jako „herold prawdy”, który zamierza ukazać postać Apoloniusza „w świetle prawdy”¹⁶.

W swojej analizie *Żywotu Apoloniusza* wybiera on epizody najbardziej niezwykle i nieprawdopodobne, wykazuje liczne niekonsekwencje i sprzeczności, sprowadzając je swoją argumentacją do absurdu, i często ucieka się do ironii i sarkazmu. Jego krytyka wizerunku Apoloniusza ma charakter historyczny, literacki i filozoficzny. Oryginalność traktatu Euzebiusza polega więc przede wszystkim na umiejętności zastosowania w odniesieniu do *Żywotu* tych samych metod, których używali polemici pogańscy w krytyce tekstów biblijnych i autorów chrześcijańskich¹⁷.

Autor traktatu *Przeciwko Hieroklesowi* uważa przede wszystkim, że zestawianie Apoloniusza z Chrystusem jest nieuzasadnione i niesłuszne. Na potwierdzenie bezdyskusyjnej wyższości tego drugiego podaje cały szereg argumentów: w przeciwieństwie do Apoloniusza nadejście Chrystusa było zapowiedziane przez wiele prorocत्व; Chrystus przyciągnął do siebie o wiele więcej uczniów, gotowych nawet oddać życie za Niego; w odróżnieniu od Apoloniusza jego nauczanie trwa przez wieki i przysparza mu wciąż nowych wyznawców, pozyskując nawet tych, którzy starali się utrudniać jego głoszenie; Chrystus jest Zbawicielem świata i daje wciąż dowody swojej boskiej mocy w działaniu swoich uczniów, którzy nawet obecnie przez wypowiedzenie tylko jego imienia wypędzają złe duchy¹⁸.

Euzebiusz deklaruje, że jest w stanie zaakceptować wszystko, co jest wiarygodne w dziele Filostrata, i nie jest przeciwny zaliczaniu głównego bohatera

Caesarea against Paganism, Jewish and Christian Perspectives Series 3, Leiden – Boston – Köln 2000, 58-71; S. Borzi, *Sulla datazione del „Contra Hieroclem” di Eusebio di Cesarea. Una proposta*, „Salesianum” 65 (2003) 149-160. T. Hägg (*Hierocles the Lover of Truth*, s. 146-150) prezentuje hipotezę, do tej pory odosobnioną, według której Euzebiusz z Cezarei nie miałby być autorem pisma *Przeciwko Hieroklesowi*.

¹⁶ Eusebius Caesariensis, *Contra Hieroclem* 47, SCh 333, 208, 1: „τῆς ἀληθείας ὁ κῆρυξ”; tamże 43, SCh 333, 196, 60: „τῆς ἀληθείας τὸ φέγγος”.

¹⁷ Por. Forrat, *Introduction*, s. 68; Traverso, *Introduzione*, s. 28; Junod, *Polémique chrétienne*, s. 479; Borzi, *Sulla datazione del „Contra Hieroclem”*, 150-151, nota 5; Kofsky, *Eusebius of Caesarea*, s. 71.

¹⁸ Por. Eusebius Caesariensis, *Contra Hieroclem* 4, 1-2. Argument starotestamentalnych prorocत्व zapowiadających przyjście Chrystusa był wcześniej wykorzystywany przez Justyna (*Apoloogia* I 39-53) i Orygenes (*Contra Celsum* I 34-37; 49-57; II 28-29; VII 2-4). Euzebiusz często stosuje go w swoich pismach; szerzej na ten temat zob. Kofsky, *Eusebius of Caesarea*, s. 137-164. Ten sam argument przeciwko Apoloniuszowi stosuje Laktancjusz, *Divinae institutiones* V 3, 21, SCh 204, 144: „Non igitur suo testimonio – cui enim de se dicenti potest credi? – sed prophetarum testimonio, qui omnia quae fecit ac passus est multo ante cecinerunt, fidem divinitatis accepit, quod neque Apollonio neque Apuleio neque cuiquam magorum potuit aut potest aliquando contingere”; por. tamże V 3, 18-20. Cała ta seria argumentów Euzebiusza na poparcie bóstwa Chrystusa i wiarygodności apostołów (spełnione prorocत्व, nawrócenia, liczni uczniowie, utrwalona doktryna, zwycięstwo nad prześladowcami i demonami) została przez niego bardziej systematycznie opracowana w III księdze *Demonstratio evangelica*.

do grona filozofów i szlachetnych ludzi, a nawet uważa go za „jakiegoś mędrca w sprawach ludzkich (σοφόν τινα τὰ ἀνθρώπινα)”¹⁹. Jednakże te fragmenty, które analizuje, wydają mu się ukazywać Apoloniusza w zupełnie odmiennym świetle. Zdaniem autora chrześcijańskiego, jeśli przyjąć, że opowieści Filostrata są prawdziwe, nie można nawet mówić o pochodzeniu filozofii Apoloniusza od Pitagorasa²⁰. Podejrzane zachowania i kontakty Tianejczyka opisane w *Żywocie* sugerują natomiast, że zajmował się on praktykowaniem magii i był raczej szarlatanem lub czarownikiem (γόνος, μάγος) niż mędrce²¹. Podobnie okoliczności jego cudownych działań i sposób wykorzystywania przez niego niezwykłych zdolności umysłowych wskazują, że musiał w to być zamieszany jakiś demon²².

Z drugiej strony jednak, według Euzebiusza, liczne nieprawdopodobieństwa i niekonsekwencje w *Żywocie Apoloniusza* ujawniają baśniowy charakter dzieła Filostrata i kompromitują samego autora. Z tego powodu Filostrat i inni

¹⁹ Eusebius Caesariensis, *Contra Hieroclem* 5, SCh 333, 108, 3, tłum. własne; por. tamże 12; 48. O tym, że Euzebiusz rzeczywiście uważał historycznego Apoloniusza w pewnym sensie za mędrca może świadczyć fakt, iż w innych swoich pismach (*Praeparatio evangelica* IV 13, 1 i częściowo również *Demonstratio evangelica* III 3, 11) cytuje fragment jego dzieła *Obrzędy albo o ofiarach* (Τελεταὶ ἢ περὶ θυσιῶν). Jest to jedyny tekst, który z całą pewnością można przypisać historycznemu Apoloniuszowi. Na ten temat zob. Del Corno, *Introduzione*, s. 50-51; Dzielska, *Apolloniusz z Tiany*, s. 100-109; H.W. Attridge, *The Philosophical Critique of Religion under the Early Empire*, ANRW II 16/1, Berlin – New York 1978, 69-72; C. Moreschini, *La „Vita di Apollonio di Tiana” di Filostrato e la cultura filosofica e religiosa dell’età severiana*, w: *Biografia e agiografia nella letteratura cristiana antica e medievale*, ed. A. Ceresa-Gastaldo, Bologna 1990, 46-50.

²⁰ Por. Eusebius Caesariensis, *Contra Hieroclem* 11.

²¹ Por. tamże 5; 11, 1; 25; 28, 2; 30-31; 39; 42; 44, 1; 48, 2. Na temat znaczenia słów γόνος i μάγος w *Contra Hieroclem*, zob. M. Forrat, *Notes complémentaires*, w: SCh 333, 219-224. Ten sam zarzut jest również u Laktacjusza, *Divinae institutiones* V 3, 15, SCh 204, 142: „quia et hominem et magum fuisse constabat”; por. tamże V 3, 21. W *Contra Hieroclem* (44) Euzebiusz twierdzi, że jeszcze niektórzy jemu współcześni zetknęli się z jakimiś „zabobonnymi przyrządami” (περιέργους μηχανάς), związanymi z imieniem Tianejczyka; być może chodzi tu o jakiś rodzaj talizmanów Apoloniusza, które były mocno rozpowszechnione u schyłku antyku, a zwłaszcza w okresie bizantyńskim i w tradycji arabskiej; zob. W.L. Dulière, *Protection permanente contre des animaux nuisibles assurée par Apollonius de Tyane dans Byzance et Antioche. Évolution de son mythe*, ByZ 63 (1970) 247-277; Dzielska, *Apolloniusz z Tiany*, s. 65-88; E.L. Bowie, *Apollonius of Tyana: Tradition and Reality*, ANRW II 16/2, Berlin – New York 1978, 1686, nota 135; W. Speyer, *Zum Bild des Apollonius von Tyana bei Heiden und Christen*, JbAC 17 (1974) 56-57.

²² Por. Eusebius Caesariensis, *Contra Hieroclem* 35, SCh 333, 176, 1-5. 8-14, tłum. własne: „Nawet jeśli przyjąć, że autor przekazuje prawdę o niezwykłych wyczynach swego bohatera, to wyraźnie ukazano tutaj, iż każdy z nich został dokonany przez Apoloniusza dzięki współpracy z demone (συνεργεία δαίμονος). [...] Gdyby uznać właśnie te przekazy za prawdziwe, w takim wypadku twierdziłbym, że Apoloniusz w wyniku jakiś zabobonnych praktyk (κατὰ περιέργων μηχανήν) i z pomocą sprzyjającego mu demona (πρὸς δαίμονος αὐτῷ παρέδρου) przeczuł niektóre przyszłe wydarzenia, bo przecież nie wszystkie”; tamże 35, 2, SCh 333, 178, 28-29, tłum. własne: „Weź zatem pod uwagę, tak jak sugerowałem, tę całą serię niezwykłych czynów, jakby dokonywane były przy współdziałaniu jakiegoś demona (διὰ δαίμονικῆς ὑποπγίας)”; tamże 29 i 39.

autorzy opowieści o Apoloniuszu nie mogą być uznawani za „szanujących prawdę”, ale raczej za kłamców, którzy zniesławiają swojego bohatera i czynią z niego karykaturę filozofa. Przeciwno nim trzeba więc odwrócić oskarżenie Hieroklesa, wysunięte przez niego w odniesieniu do autorów Ewangelii²³.

Hieroklesowi natomiast Euzebiusz wyrzuca przejęcie od innych autorów pogańskich tych samych argumentów przeciwko wierze chrześcijańskiej, które już dawno zostały obalone przez Orygenesa²⁴. Fakt, iż Hierokles, porównując Apoloniusza z Chrystusem, traktował opowieści Filostrata jako źródło historyczne i wiarygodne, demaskuje go jako człowieka łatwowiernego i nierozsądnego; można mu zatem postawić ten sam zarzut, który on czynił chrześcijanom. Jego łatwowierność w cuda Apoloniusza dyskredytuje go jeszcze bardziej, jeśli weźmie się pod uwagę, że powierzono mu najwyższe sądy całej prowincji, czyli urząd, który wymagał od niego wielkiej rozwagi i powściągliwości²⁵.

²³ Por. Eusebius Caesariensis, *Contra Hieroclem* 4, SCh 333, 106-108, 28-38, tłum. własne: „Skoncentrujemy się zatem tylko na dziele Filostrata, przy pomocy którego wykazemy, że nie wypada zaliczać Apoloniusza nie tylko do filozofów, ale nawet do uczciwych i przyzwoitych ludzi, a cóż dopiero porównywać z Chrystusem, naszym Zbawicielem; o ile w ogóle możemy polegać na dziele autora, który wprawdzie według *Przyjaciela prawdy* osiągnął wykształcenie w najwyższym stopniu, a mimo to nie szanuje prawdy (τὸ δ' ἀληθές μὴ τιμώντος). Właśnie tak ukazany został tutaj wraz z innymi pisarzami Filostrat Ateńczyk. Możemy stąd łatwo ocenić również wartość pozostałych autorów, którzy mimo iż według Hieroklesa osiągnęli wykształcenie w najwyższym stopniu, to jednak nie dołożyli starań, aby dokładnie dopracować opowiadanie o Apoloniuszu”; tamże 43, SCh 333, 196, 57-60, tłum. własne: „Przecież to właśnie z ich dzieł przytaczamy treści, które ujawniają, że ich autorzy w sposób oczywisty zaprzeczają sobie samym i tak naprawdę przechwalają się tylko, a ich pisma pełne są niekonsekwencji. Dlatego też blask prawdy zdemaskował ich wyraźnie jako kłamców, ludzi bez kultury i szarlatanów (ψεῦστας καὶ ἀπειδεύτους καὶ γόητας)”. Zob. tamże 5; 7; 12, 3; 14; 17 (tutaj Euzebiusz identyfikuje gatunek literacki dzieła Filostrata, przyrównując je do greckich romansów, czyli fikcyjnych opowieści typu *Przedziwne przygody poza Thule* Antoniosa Diogenesa); 24; 36; 48, 2.

²⁴ Por. Eusebius Caesariensis, *Contra Hieroclem* 1, SCh 333, 98, 5-8, tłum. własne: „Nie są to własne wywody autora, lecz z wielką bezczelnością zagrabione od innych; i dotyczy to nie tylko samych przemyśleń, ale także sformułowań, przejętych słowo w słowo, a nawet sylaba za sylabą”. Dalej Euzebiusz nawiązuje i odsyła do apologetycznego dzieła Orygenesa *Przeciwko Celsusowi*, które jego zdaniem już wcześniej odparło wszystkie powtarzane przez Hieroklesa zarzuty pogan wobec chrześcijan; jedyną nowością godną uwagi w antychrześcijańskim piśmie Hieroklesa wydaje się mu właśnie przeprowadzone tutaj porównanie Apoloniusza z Chrystusem (zob. nota 7).

²⁵ Por. Eusebius Caesariensis, *Contra Hieroclem* 20, SCh 333, 144, 1-5, tłum. własne: „Takie właśnie historie po wnikliwym dochodzeniu wydają się prawdziwe i wiarygodne Hieroklesowi, któremu powierzono najwyższe i powszechne sądy w prowincji. A przecież to on obwiniał nas o nadmierną lekkomyślność i beztroskę, sam jednak daje wiarę Filostratowi w tego rodzaju opowieści i jeszcze przechwala się”. Zob. tamże 4; 17. Laktancjusz oskarża ponadto Hieroklesa o ignorancję, kłamstwo i hipokryzję: *Divinae institutiones* V 3, 22-23, SCh 204, 144-146: „Cum igitur talia ignorantiae suae deliramenta fudisset, cum veritatem penitus excindere conatus esset, ausus est libros suos nefarios ac dei hostes φιλαλήθειας adnotare [...]. Atquin eadem caecitas est et vero falsitatis et

Aspekt filozoficzny polemiki Euzebiusza stanowi przede wszystkim krytyka prezentowania Apoloniusza jako „boskiego męża”. Euzebiusz neguje rzekomą boskość bohatera dzieła Filostrata na podstawie opatrnościowej koncepcji świata, według której ludzka natura na mocy porządku nadanego całemu wszechświatu przez Opatrzność nie może wznieść się do boskiej z powodu swoich ograniczeń. Zbliżenie się obydwu natur może nastąpić jedynie dzięki misji istoty należącej do sfery niebiańskiej, oświeconej i posłanej przez Boga. Tylko wysłaniec niebios, nazywany „pomocnikiem” (συνεργός) i „nauczycielem” (διδάσκαλος), który przynosi zbawienie całemu rodzajowi ludzkiemu i ukazuje ludziom „dzieło wiecznej boskości (τοῦργον τῆς αἰδίου θεότητος)”, może być naprawdę uznany za boskiego²⁶.

W traktacie *Przeciwko Hieroklesowi* znajdujemy również krytykę filozoficzną determinizmu fatalistycznego, który jest prezentowany przez Apoloniusza w jego nauczaniu o Mojrach i Konieczności²⁷. Według Euzebiusza, przypisując własne działanie wyrokom istot wyższych, takich jak Mojry i Konieczność, neguje się Opatrzność Bożą, osobistą odpowiedzialność i wolną wolę człowieka, a takie stanowisko jest nie do pogodzenia z chrześcijańską koncepcją ludzkiej moralności. Zwolennik takich poglądów powinien być więc uważany raczej za głupca i bezbożnika, a nie za prawdziwego filozofa²⁸.

mendacio veritatis nomen imponere. Videlicet homo subdulus voluit lupum sub ovis pelle celare, ut fallaci titulo posset inretire lectorem”; por. tamże V 3, 13.

²⁶ Ten filozoficzno-teologiczny wywód Euzebiusza obejmuje cały 6 rozdział *Contra Hieroclem*. Z punktu widzenia chrześcijańskiej doktryny jest on dosyć zawily, a jego konkluzje pod względem chrystologii są wątpliwej ortodoksyjności. Euzebiusz wydaje się unikać tutaj wyraźnego prezentowania elementów wiary chrześcijańskiej, które były szczególnie trudne do przyjęcia dla filozofów pogańskich. Nadaje natomiast tej części swojego traktatu charakter wykładu filozoficznego, który stanowiłby teoretyczny fundament jego polemiki i który przemawiałby jakoś do pogańskiego intelektualisty. Szczegółową analizę tego rozdziału pod kątem źródeł, które Euzebiusz mógł wykorzystać w swojej argumentacji, prezentuje M. Kertsch, *Traditionelle Rhetorik und Philosophie in Eusebius' Antirrhethorikos gegen Hierokles*, VigCh 34 (1980) 145-171; zob. też: A. Tondera, *Związek między chrystologią a teorią praw natury w traktacie Euzebiusza z Cezarei „Przeciwko Hieroklesowi”*, VoxP 32 (2012) t. 57, 713-725; Forrat, *Introduction*, s. 61-63; Kofsky, *Eusebius of Caesarea*, s. 12-13; Campanini, *Un cristiano e l'irrazionale*, s. 21-22.

²⁷ Euzebiusz (*Contra Hieroclem* 43) najpierw przytacza wypowiedzi Apoloniusza o Mojrach i Konieczności zawarte w dziele Filostrata, a następnie poddaje je filozoficznej i teologicznej krytyce (45-48). Idąc śladem Orygenesisa (*De principiis* III) przeciwstawia się gwałtownie wszelkiej teorii typu fatalistycznego. Problem przeznaczenia i wolnej woli człowieka będzie przez niego szerzej rozpatrywany w księdze VI *Praeparatio evangelica*; na ten temat zob. A. Tondera, *Krytyka wiary w przeznaczenie i koncepcja wolnej woli człowieka w traktacie Euzebiusza z Cezarei „Przeciwko Hieroklesowi”*, SSHT 45 (2012) fasc. 2, 231-244; D. Amand, *Fatalisme et liberté dans l'antiquité grecque*, Louvain 1945, 367-380; H. Doergens, *Eusebius von Cäsarea als Darsteller der griechischen Religion. Eine Studie zur Geschichte der altchristlichen Apologetik*, Paderborn 1922, 13-18 i 76-80.

²⁸ Eusebius Caesariensis, *Contra Hieroclem* 48, 1, SCh 333, 210, 1-4. 10-16, tłum. własne: „Gdyby jednak ktoś odważył się zwalczać to przekonanie o naszej odpowiedzialności, ten niech się nie ukrywa. Niech ogłosi publicznie swój ateizm, potwierdzając tym samym, że nie uznaje ani

Koncepcje filozoficzne wyrażone w piśmie *Przeciwko Hieroklesowi* nie zawierają niczego oryginalnego i prawie całkowicie trzymają się linii wytyczonych przez filozofów zwłaszcza ze szkoły platońskiej, których idee i słownictwo pobrzmiewają w wywodach Euzebiusza. On sam „mędrkami dawnych czasów” (οἱ πάλαι σοφοί) nazywa Empedoklesa, Pitagorasa, Demokryta i Platona; według niego „wyróżnili się oni i znani byli zarówno w swojej epoce, jak również następnym pokoleniom pozostawili doskonały przykład swojej filozofii, który wciąż jest wychwalany”²⁹. Na poparcie swoich wywodów Euzebiusz cytuje dosłownie Platona, a jego filozofię nazywa „prawdziwą filozofią” (ἀληθῆ φιλοσοφία)³⁰. Można zatem stwierdzić, że polemista chrześcijański żywi wielki szacunek dla tradycji antycznej i jej autorytetów, dokonując pewnej selekcji tradycyjnych elementów filozoficznych, które chrześcijanie mogą przejąć bez żadnych przeciwwskazań. Jednakże w jego mniemaniu Apolloniusz symbolizuje właśnie to, co z kultury pogańskiej musi przeminać.

THE POLEMIC OF EUSEBIUS OF CAESAREA AGAINST
 SOSSIANUS HIEROCLES ON THE SUBJECT OF THE COMPARISON
 BETWEEN APOLLONIUS OF TYANA AND CHRIST
 AS REPRESENTATIVES OF THE PAGAN AND CHRISTIAN CULTURE

(Summary)

In the period of the growing importance of Christianity the pagan culture put forward Apollonius of Tyana as its eminent representative and a rival of Christ. At the beginning of the “great persecution” of the Christians Sossianus Hierocles, a high official in the administration of Diocletian, published his anti-Christian tract called *The Lover of Truth*, in which he drew a formal comparison between Apollonius and Christ. This way he tried to exalt Apollonius and the authors of the stories about him and the followers of the pagan culture. On the other hand he wanted to humiliate Christ and his apostles and all the Christians.

Eusebius of Caesarea, the Christian historian, wrote a treatise in answer, in which he submitted the image of Apollonius, used by Hierocles in his anti-Christian propaganda, to a critical examination. His historical and philosophical critique reverses the objections of the adversary and shows some elements of pagan culture, represented by Apollonius, which should pass away.

Opatrzności, ani Boga, ani niczego innego, oprócz Mojr i Konieczności [...]. Niech więc taki człowiek zapisze się w opinii ludzi pobożnych i filozofów jako ateista (ἄθεος) i bezbożnik (δυσσεβής). Gdyby natomiast ktoś ukrywał się ze swoimi odmiennymi przekonaniami i usiłował słać Opatrzność i bogów, a oprócz tego wysławiał Mojrę i przeznaczenie, to wówczas za prezentowanie zwalczających się i zupełnie przeciwnych poglądów niech zostanie zapisany wśród głupców (ἐν ἄφροσι), ponosząc w ten sposób karę za swoją głupotę”.

²⁹ Tamże 7, SCh 333, 116, 14-16, tłum. własne; por. tamże 44.

³⁰ Tamże 45, SCh 333, 202, 5; por. tamże 6; 47.

Key words: Sossianus Hierocles, *The Lover of Truth*, Eusebius of Caesarea, *Against Hierocles (Contra Hieroclem)*, Lactantius, *The Divine Institutes (Divinae Institutiones)*, comparison between Apollonius of Tyana and Christ.

Słowa kluczowe: Sossianus Hierokles, *Przyjaciel prawdy*, Euzebiusz z Cezarei, *Przeciwko Hieroklesowi (Contra Hieroclem)*, Laktancjusz, *Boże nauki (Divinae Institutiones)*, porównanie Apoloniusza z Tiany z Chrystusem.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- EUSEBIUS CAESARIENSIS, *Contra Hieroclem*, ed. É. des Places, SCh 333, Paris 1986; Ch.P. Jones: Eusebius, *Reply to Hierocles*, w: Philostratus, *Apollonius of Tyana*, t. 3: *Letters of Apollonius. Ancient Testimonia. Eusebius's Reply to Hierocles*, LCL 458, Cambridge (Mass.) – London 2006, 145-257.
- LACTANTIUS, *Divinae institutiones*, ed. P. Monat, SCh 204, Paris 1973.
- ORIGENES, *Contra Celsum*, ed. M. Borret, SCh 132, 136, 147, 150, 227, Paris 1967-1976, tłum. S. Kalinkowski: Orygenes, *Przeciw Celsusowi*, Warszawa 1986².
- PHILOSTRATUS, *Vita Apollonii*, ed. Ch.P. Jones: Philostratus, *The Live of Apollonius of Tyana*, LCL 16-17, Cambridge (Mass.) – London 2005; tłum. I. Kania: Flawiusz Filostratos, *Żywot Apoloniusza z Tiany*, Kraków 1997; tłum. M. Szarmach: Flawiusz Filostratos, *Żywot Apolloniosa z Tyany*, Toruń 2012².
- PORPHYRIUS, *Contra Christianos*, ed. G. Muscolino: Porfirio, *Contro i cristiani. Nella raccolta di Adolf von Harnack con tutti i nuovi frammenti in appendice*, Milano 2009, tłum. P. Ashwin-Siejkowski: Porfiriusz z Tyru, *Przeciw chrześcijanom*, Kraków 2006.

Opracowania

- AMAND D., *Fatalisme et liberté dans l'antiquité grecque*, Louvain 1945.
- ANDERSON G., *Philostratus. Biography and Belles Lettres in the Third Century A.D.*, London 1986.
- ATTRIDGE H.W., *The Philosophical Critique of Religion under the Early Empire*, ANRW II 16/1, Berlin – New York 1978, 45-78.
- BARNES T.D., *Constantine and Eusebius*, Cambridge (Mass.) – London 1996.
- BARNES T.D., *Sossianus Hierocles and the Antecedents of the „Great Persecution”*, „Harvard Studies in Classical Philology” 80 (1976) 239-252.
- BENKO S., *Pagan Criticism of Christianity During the First Two Centuries A. D.*, ANRW II 23/2, Berlin – New York 1980, 1055-1118.
- BORZI S., *Sulla datazione del „Contra Hieroclem” di Eusebio di Cesarea. Una proposta*, „Salesianum” 65 (2003) 149-160.
- BOWIE E.L., *Apollonius of Tyana: Tradition and Reality*, ANRW II 16/2, Berlin – New York 1978, 1652-1699.
- CAMPANINI S., *Un cristiano e l'irrazionale: il „Contra Hieroclem” di Eusebio di Cesarea*, „Giornale Ferrarese di Retorica e Filologia” 1 (1991) 17-25.
- DE PALMA DIGESER E., *The Making of a Christian Empire. Lactantius and Rome*, London 2000.
- DE LABRIOLLE P., *La Réaction païenne. Étude sur la polémique antichrétienne du Ier au VIe siècle*, Paris 1950¹¹.

- DEL CORNO D., *Introduzione*, w: Filostrato, *Vita di Apollonio di Tiana*, a cura di D. Del Corno, Biblioteca Adelphi 82, Milano 2004⁴, 10-57.
- DOERGENS H., *Eusebius von Cäsarea als Darsteller der griechischen Religion. Eine Studie zur Geschichte der altchristlichen Apologetik*, Paderborn 1922.
- DULIÈRE W.L., *Protection permanente contre des animaux nuisibles assurée par Apollonius de Tyane dans Byzance et Antioche. Évolution de son mythe*, ByZ 63 (1970) 247-277.
- DZIELSKA M., *Apolloniusz z Tiany. Legenda i rzeczywistość*, Kraków 1983.
- FLINTERMAN J.J., *Power, „Paideia” & Pythagoreanism. Greek Identity, Conceptions of the Relationship between Philosophers and Monarchs and Political Ideas in Philostratus’ „Life of Apollonius”*, Amsterdam 1995.
- FORRAT M., *Aspects de la polémique entre chrétiens et païens sous Dioclétien: Hiéroclès*, Lyon 1981.
- FORRAT M., *Introduction*, w: SCh 333, Paris 1986, 9-80.
- FORRAT M., *Notes complémentaires*, w: SCh 333, Paris 1986, 215-224.
- HÄGG T., *Hierocles the Lover of Truth and Eusebius the Sophist*, „Symbolae Osloenses” 67 (1992) 138-150.
- JUNOD E., *Polémique chrétienne contre Apollonius de Tyane*, „Revue de Théologie et de Philosophie” 120 (1988) 475-482.
- KERTSCH M., *Traditionelle Rhetorik und Philosophie in Eusebius’ Antirrhetorikos gegen Hierokles*, VigCh 34 (1980) 145-171.
- KOFSKY A., *Eusebius of Caesarea against Paganism, Jewish and Christian Perspectives Series 3*, Leiden – Boston – Köln 2000.
- MORESCHINI C., *La „Vita di Apollonio di Tiana” di Filostrato e la cultura filosofica e religiosa dell’età severiana*, w: *Biografia e agiografia nella letteratura cristiana antica e medievale*, ed. A. Ceresa-Gastaldo, Bologna 1990, 43-63.
- POPOWSKI R., *Starożytny przewodnik po neapolitańskiej pinakotece*, w: Filostrat Starszy, *Obrazy*, tłum., wstęp i kom. R. Popowski, Warszawa 2004, 13-87.
- SIMON M., *Cywilizacja wczesnego chrześcijaństwa I-IV w.*, tłum. E. Bąkowska, Warszawa 1992³.
- SINKO T., *Literatura grecka*, t. 3, cz. 1: *Literatura grecka za Cesarstwa Rzymskiego (wiek I-III n.e.)*, Kraków 1951.
- SPEYER W., *Hierokles I (Sossianus Hierocles)*, RACH XV 103-109.
- SPEYER W., *Zum Bild des Apollonius von Tyana bei Heiden und Christen*, JbAC 17 (1974) 47-63.
- SZARMACH M., *Pismo Euzebiusza z Cezarei: „Contra Hieroclem”*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici”, Historia 27, Nauki Humanistyczno-Społeczne 254 (1992) 127-134.
- TONDERA A., *Krytyka wiary w przeznaczenie i koncepcja wolnej woli człowieka w traktacie Euzebiusza z Cezarei „Przeciwko Hieroklesowi”*, SSHT 45 (2012) fasc. 2, 231-244.
- TONDERA A., *L’immagine del „santo” pagano nella figura di Apollonio di Tiana e la sua valutazione da parte cristiana*, SACH SN 13. Katowice 2012.
- TONDERA A., *Związek między chrystologią a teorią praw natury w traktacie Euzebiusza z Cezarei „Przeciwko Hieroklesowi”*, VoxP 32 (2012) t. 57, 713-725.
- TRAVERSO A., *Introduzione*, w: Eusebio di Cesarea, *Contro Ierocle*, Collana di testi patristici 137, Roma 1997, 5-32.
- WALLACE-HADRILL D.S., *Eusebius of Caesarea*, London 1960.